

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en regio Utrecht • 92^e jaargang • oktober 2019 • losse verkoop € 4,50

Oud@Utrecht 5

Utrechtse Nobelprijswinnaars

Middeleeuwse kerken tussen Noord en Zuid

Utrechts gevelbeeld in een Arnhems park

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 92e jaargang nr. 5 / oktober 2019 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 6: 28 oktober 2019.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Oudegracht 5-b, 3511 AB Utrecht.

Publicatierechten van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten €4,50 (themanummers €7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Utrecht Toerisme (Domplein 9), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Broese (Stadhuisbrug 5), Bruna (Nachttegaalstraat 83, Zevenwouden 220), Readshop Express (Oudegracht 427), Bruna Verdouw (Hoogzandveld 38, Nieuwegein) en www.oud-utrecht.nl/webwinkel.

Hier uw advertentie?

meer informatie via

penningmeester@oud-utrecht.nl

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

156

Justin Kroesen

Middeleeuwse kerken tussen Noord en Zuid

162

Armand Heijnen

Nobelprijzen in Utrecht

Utrechtse natuurkundigen van wereldniveau

166

Jan Spoolder

Een tijdsbeeld zonder opsmuk

Fotograaf Eduard Sanders

171

Signalementen

172

Arjan den Boer

Utrechts gevelbeeld in een Arnhems park

178

Tarq Hoekstra en René de Kam

In memoriam Huib de Groot

179

Agenda

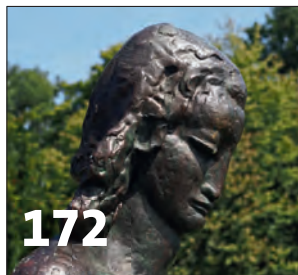
Noord en Zuid

Middeleeuwse cultuurschatten uit Noorwegen en Catalonië komen dit najaar samen in de tentoonstelling 'North & South' in Museum Catharijneconvent. Ze getuigen van een opmerkelijke culturele en religieuze eenheid en geven een zeldzame indruk van de hoogmiddeleeuwse kerkinterieurs zoals die er ook in Utrecht moeten hebben uitgezien.

Tijdsbeeld in sepia en zwart-wit

De fotokaarten van de Joodse straatfotograaf Eduard Sanders geven een tijdsbeeld zonder opsmuk, maar een eeuw na dato roepen de beelden gevoelens van nostalgie en vertedering op.

Heck's Lunchroom

Het bronzen beeld 'Offervaardigheid' van de kunstenaar Gijs Jacobs van den Hof uit 1930 staat tegenwoordig aan een vijver in Park Sonsbeek in Arnhem. Het kunstwerk is echter afkomstig uit de Potterstraat in Utrecht.

□ OMSLAG: BANKET VOOR NOBELPRIJSWINNAARS EN GENODIGDEN IN HET STADHUIS VAN STOCKHOLM, 1999

FOTO: MAARTEN HARTMAN / EVELYNE JACQ

Het 11e-eeuwse schip van de Pieterskerk in Utrecht is opgetrokken uit tufsteen

□ FOTO/ARCHIEF REGNERUS STEENSMa

Middeleeuwse kerken tussen Noord en Zuid

De religieuze en culturele banden van de middeleeuwse bisschopsstad Utrecht met andere delen van Europa vinden we weerspiegeld in de architectuur van haar kerken.¹ Veel middeleeuwse stadskerken staan als gebouw nog overeind, maar van hun oorspronkelijke inrichting is vrijwel niets bewaard gebleven. De tentoonstelling 'North & South: Europese topstukken herenigd' in Museum Catharijneconvent geeft een zeldzame indruk van het hoogmiddeleeuwse kerkinterieur zoals dat er niet alleen in Noord- en Zuid-Europa, maar ook in ons land moet hebben uitgezien.

Justin Kroesen

Hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de universiteit van Bergen (Noorwegen) en conservator kerkelijke kunst van het universiteitsmuseum van Bergen. Gastconservator van de tentoonstelling 'North & South' in Museum Catharijneconvent.

De middeleeuwer was veel mobiel-er dan vaak wordt gedacht. De reizen van edelen, geestelijken, kooplieden, ambachtslieden, kunstenaars en pelgrims waren van groot belang voor de cultuur van middeleeuws Europa: met hen verspreidden zich ideeën, materialen, technieken en stijlen. Men reisde over land maar vooral over water. Het idee van 'het verbindende water' is in de loop van de twintigste eeuw een centrale rol gaan spelen in de geschiedwetenschap.² Zo waren steden, markten, kloosters en universiteiten door heel Europa vooral via zeeën en rivieren met elkaar verbonden.

De belangrijkste verkeersader die het middeleeuwse Utrecht met uiteenlopende delen van Europa verbond was de rivier de Rijn, die in Nederland vooral een oost-westas vormde. Westwaarts leidde de rivier naar de Noordzee, waarover het westen van Frankrijk, Spanje, Engeland en Scan-

dinavië bereikbaar waren. In (zuid) oostelijke richting ging het naar Keulen en Zuid-Duitsland, van waaruit de Alpenoversteek toegang gaf tot Italië. Merkwaardig genoeg is de Rijnlandse identiteit van Utrecht - en van heel Midden-Nederland - in de Nederlandse geschiedschrijving nogal onderbelicht gebleven, omdat de aandacht van oudsher voornamelijk is uitgegaan naar noord-zuidrelaties binnen de Lage Landen.

Romaanse en gotische bouwkunst

De betekenis van het Rijnverkeer voor het middeleeuwse Utrecht is goed zichtbaar aan de romaanse kerken in de stad. De schippartijen van de Janskerk en de Pieterskerk vertonen een sterke verwantschap met kerken langs de Rijn, waaronder Keulen, de zetel van het aartsbisdom waartoe ook Utrecht behoorde, en het gebied rondom het Bodensee.⁴ Behalve de bouwstijl kwam ook het bouw materiaal aanvankelijk uit het zuidoosten, namelijk tufsteen uit het Eifel-gebied. De romaanse bouwkunst van het Rijnland was op haar beurt geïnspireerd op de architectuur in Noord-Italië.

Een voorbeeld is de Utrechtse Mariakerk, die in de 19e eeuw is afgebroken maar op schilderijen en tekeningen werd vereeuwigd door Pieter Saenredam (1597-1665). Met zijn evenwichtige voorgevel en elegante klokkentoren leek dit kerkgebouw wel een Italiaanse *basilica* die

Expositie 'North & South'

Twee gebieden met een opmerkelijke rijkdom aan kerkmeubilair uit de periode 1100-1350 zijn Catalonië en Noorwegen. Samen bezitten ze het leeuwendeel van alle bewaard gebleven beschilderde houten altaarfrontalen in Europa. Houten altaaroverhuivingen ('baldakijnen') vinden we zelfs alleen nog hier. Ook bezitten Noorwegen en Catalonië een aanzienlijk aantal romaanse en vroeggotische Mariabeelden, soms geplaatst in zogenaamde 'tabernakelschrijnen'.

Een deel van deze cultuurschatten uit Noord en Zuid is deze herfst te bewonderen in de tentoonstelling *North & South: Europese topstukken herenigd* in Museum Catharijneconvent.³ Belangrijkste bruikleengevers zijn de universiteitsmusea (Universiteitsmuseum) van Bergen en Oslo in Noorwegen en het Bisschoppelijk Museum (Museu Episcopal) van Vic in Catalonië. De kunstwerken uit deze twee ver uiteen gelegen gebieden vertonen een fascinerende onderlinge gelijkenis. Hun vormen, kleuren en beeldtaal bieden inzicht in de manier waarop middeleeuwse altaren ooit in heel Europa versierd waren, ook in de kerkenstad Utrecht.

naar de Lage Landen was getransplanteerd. Het Rijnlandse romaans verspreidde zich verder naar het noorden over de Noordzee naar Scandinavië, getuige onder meer de domkerken van Ribe (Denemarken) en Lund (Zweden) en de Mariakerk in Bergen (Noorwegen). Voor deze gebouwen hebben de romaanse kerken van Keulen en de Dom van Speyer (Duitsland) duidelijk als inspiratiebronnen gediend.

In de 13e eeuw werd Westfalen - knooppunt van handelsroutes door Noordwest-Europa - een belangrijke scheppende regio in de kerkarchitectuur. In Nederland had de Westfaalse bouwkunst een diepgaande invloed, vooral in het oosten en noorden van het middeleeuwse bisdom Utrecht (het Oversticht) en de aangrenzende streken. Zo laat de Sint-

Plechelmusbasiliek in Oldenzaal zien dat Twente in feite een westwaartse voortzetting vormde van het nabijgelegen Münsterland. Westfaalse elementen - zoals meloenvormige koepelgewelven en wandversieringen met nissen - overheersen ook in de laat-romaanse kerkenbouw in de Groninger Ommelanden. In deze regio, die voor het grootste deel tot het middeleeuwse bisdom Münster behoorde, werd de Westfaalse kerkarchitectuur als het ware in baksteen vertaald. Westfaalse invloeden waaierden ook direct uit naar het Oostzeegebied. Dit is nog het beste te zien aan de meer dan 90 middeleeuwse kerken op het Zweedse eiland Gotland die waarschijnlijk gebouwd werden door bouwlieden uit Oostwestfalen (Soest, Herford,

De Utrechtse Domkerk behoort tot de familie van Europese kathedraal van Franse snit

□ FOTO ARCHIEF REGNERUS STEENSA

Het romaanse portaal in de zuidwand van het schip van de Mariakerk in Bergen (Noorwegen) dateert van circa 1150

□ FOTO JUSTIN KROES

Lippstadt). De verbinding Westfalen-Lübeck-Gotland vormde in de 13e eeuw de centrale as van het opkomende netwerk van de Hanzesteden. In dezelfde periode vond in Noord-Frankrijk een belangrijke vernieuwing plaats in de kerkelijke bouwkunst. Hier leidde de toepassing van het kruisribgewelf tot de opening van wandpartijen en de ontwikkeling van duizelingwekkende hoogtes. Vanuit het Île-de-France verspreidden de nieuwe technieken en vormen zich razendsnel in alle richtingen. Binnen een tijdsbestek van nauwelijks een halve eeuw verrezen kathedralen van Noord-Franse snit in heel West-Europa - van Uppsala (Zweden) tot León (Spanje). Ook in het religieuze hart van de Noordelijke Nederlanden werd vanaf 1254 een kathedraal in de stijl van de Franse 'rayonnante' gotiek opgetrokken: de Utrechtse Domkerk. De plattegrond van het koor en de opbouw van wanden en pijlers vertonen sterke overeenkomsten met de kathedralen van Reims en Amiens. Wie vanaf Achter de Dom een blik werpt op de indrukwekkende kapellenkrans, kan zich moeiteloos 500 kilometer zuidelijker wanen.

Eenheid van Noord en Zuid

De Europese dimensie van het romaans en de kathedralengotiek wordt treffend tot uitdrukking gebracht door de huidige eurobil-

jetten van de Europese Centrale Bank. Terwijl het biljet van 10 euro een fictief romaans kerkportaal laat zien - dat een opvallende gelijkenis vertoont met het portaal van de Mariakerk in Bergen - lijken de vensters op het biljet van 20 euro sprekend op die in het koor van de Utrechtse Dom. De Franse historicus Georges Duby beschreef de verrassende eenvormigheid in de middeleeuwse kunst van West-Europa in zijn beroemde boek *De kathedralenbouwers*: 'Wat bij al deze kunstwerken in het oog springt, is aan de ene kant de verscheidenheid en de enorme vindingrijkheid waarvan ze getuigen, en aan de andere kant hun diepe, wezenlijke eenheid'.⁵ Deze eenheid werd mogelijk gemaakt

door de middeleeuwse verkeersroutes en weerspiegelt de gedeelde cultuur van het Westerse christendom, met Rome als spirituele hoofdstad.

Voor al in de 12e en 13e eeuw streefde de Kerk naar eenheid in denkbeelden (dogmatiek) en ritueel (liturgie). Beiden werden tot in detail doordacht en door concilies voor heel West-Europa bindend vastgelegd. Door deze ontwikkelingen kwam er geleidelijk aan uniformiteit in de traditionele veelvormigheid aan kerkelijke rituelen en gebruiken. In heel Europa, van Finland tot Finisterre, volgde de Latijnse mis nu hetzelfde draaiboek, en de handelingen, gezangen en symbolen verwezen overal naar dezelfde doctrines. In deze context is het niet verwon-

De Nederdaling ter Helle op romaanse doopvonten in Middel (Ostfriesland, Duitsland), 13e eeuw (links) en in Calahorra de Boedo (Castilië, Spanje), 12e eeuw (rechts)

□ FOTO'S JUSTIN KROESSEN / REGNERUS STEENSMA

Altaarfrontalen uit Avià (Catalonië, Spanje), circa 1220 (links) en Skaun (Noorwegen), circa 1250 (rechts)

□ FOTO'S JUSTIN KROESSEN

derlijk dat ook in de aankleding van de kerken met meubelstukken, voorwerpen en afbeeldingen een steeds hechtere eenheid ontstond. Voor de versiering van doopvonten putten men bijvoorbeeld uit een repertoire dat van Scandinavië tot in Spanje in essentie hetzelfde was en dat zich toespitste op de strijd tussen Goed en Kwaad. Een geliefde voorstelling was de Nederdaling ter Helle, waarin Christus afdaalt naar het dodenrijk om de rechtvaardigen te bevrijden. De weergaves van dit thema op de doopvonten in het Castiliaanse Calahorra de Boedo (circa 1200) en het Ostfriesse Middels (circa 1250) vertonen een treffende gelijkenis. Deze kan alleen worden verklaard uit de circulatie van modellen die door beeldhouwers in beide ver uiteen gelegen gebieden werden nagevolgd.

De eenheid van de Europese middeleeuwse kunst komt nog sterker tot uitdrukking in de aankleding van het altaar. In heel West-Europa werden altaren tussen de 12e en 14e eeuw voorzien van gelijksoortige elementen, die overal met vrijwel identieke voorstellingen versierd waren. De voorkant van het altaar werd gewoonlijk bedekt met een altaarfrontaal in de vorm van een rechthoekig paneel met schilderijen of reliëfs, danwel een voorhangsel van textiel (*antependium*). Op de dekplaat (*mensa*) van

het altaar werd meestal een beeld geplaatst van Maria of een heilige, al dan niet in een zogenaamde tabernakelschrijn. Boven of over het altaar bevond zich ten slotte vaak een overhuiving in de vorm van een zwevende baldakijn of een altaaroverkapping rustend op zuiltjes (*ciborium*). Voorbeelden van dergelijke meubelstukken zijn tegenwoordig zeldzaam, maar zijn in verschillende delen van Europa bewaard. Anders dan van de architectuur bleef er in Utrecht van deze middeleeuwse kerkinrichting vrijwel niets bewaard, onder meer als gevolg van beeldenstormen.

De Mariabeelden uit Hove (Noorwegen; links) en Saint-Omer (Noord-Frankrijk; rechts) dateren beide uit circa 1230

□ FOTO'S UNIVERSITEITSMUSEUM BERGEN / MUSÉES DE SAINT-OMER, E. WINDEMANN

Frontalen, Mariabeelden, baldakijnen

In heel Europa zijn iets meer dan honderd beschilderde houten frontalen overgeleverd, wat slechts een fractie van het oorspronkelijke bestand moet zijn. Veruit de meeste voorbeelden vinden we in Catalonië (circa 55 stuks) en Noorwegen (circa 30 stuks).⁶ De frontalen uit Noord en Zuid vertonen een verbluffende onderlinge gelijkenis, zoals wordt geïllustreerd door de exemplaren uit Avià (Catalonië) uit circa 1220 en Skaun (Noorwegen) uit circa 1250.⁷ Beide panelen hebben een indeling in vakken die gevuld zijn met dezelfde thema's, die bovendien op een vergelijkbare manier zijn verbeeld. In het midden is de tronende Maria met Kind onder een driepasboog te zien. In het vak linksboven zijn de Annunciatie en Visitatie afgebeeld, linksonder de Drie Koningen en rechtsboven de Geboorte in Bethleem. Het vak rechtsonder toont tenslotte de Presentatie in de Tempel. Aangezien er geen aanwijzingen bestaan voor een directe verbinding tussen Noorwegen en Catalonië moeten we hier wel te maken hebben met een standaardpatroon dat in heel Europa hetzelfde was. Dit betekent dat dergelijke altaarfrontalen in de 13e eeuw ook in de Utrechtse kerken gestaan moeten hebben; hiervan

bleef echter geen spoor bewaard. De dichtstbijzijnde voorbeelden bevinden zich in het museum van Münster in Westfalen.

Ook voor Mariabeelden op het altaar koos men overal in Europa dezelfde modellen. Dit blijkt onder meer uit een aantal 13e-eeuwse Madonna's in Noorwegen. Van deze beelden wordt meestal aangenomen dat ze elders werden vervaardigd en door import in het hoge noorden zijn terechtgekomen. Gezien de verbindingen over de Noordzee is het goed mogelijk dat veel Noorse Maria's in Engeland zijn ontstaan, maar door de grootschalige vernietiging van middeleeuwse beelden tijdens de Engelse Reformatie biedt dat land vrijwel geen vergelijkingsmateriaal.

Een zoektocht naar de inspiratiebronnen van de Madonna uit Hove aan de Noorse Sognefjord leidde enkele jaren geleden naar haar evenbeeld in Saint-Omer in Frans-Vlaanderen.⁸ In dit grensgebied tussen Vlaanderen en Frankrijk, vlak bij het Nauw van Calais, kwamen vele vaarroutes over de Noordzee als in een trechter bijeen. De verbindingen tussen Noorwegen en Noord-Frankrijk kwamen onlangs opnieuw aan het licht door

de beschrijving van een perkament-snipper die werd gevonden in het binnenste van een 13e-eeuwse Madonna uit het Noorse Kyrkjebø. Het bleek een fragment te zijn van een missaal dat in een Noord-Frans *scriptorium* vervaardigd werd.⁹

De Madonna uit Hove wordt overhuifd door een baldakijn en heeft een achterwand. Uit scharnieren aan weerszijden blijkt dat deze oorspronkelijk deuren heeft gehad, waarmee het een zogenaamde tabernakelschrijn was. Recent onderzoek naar dit type altaardecoratie in de 13e en vroege 14e eeuw heeft opnieuw trefende overeenkomsten tussen Noord en Zuid aan het licht gebracht. Van Finland (Urdiala) tot Spanje (Castildegado) en van IJsland (Múli) tot Italië (Alatri) vertonen Mariaschrijnen uit deze periode in essentie dezelfde vorm, stijl en iconografie.¹⁰ Gewoonlijk waren de deuren van deze schrijnen aan de binnenkant versierd met reliëfs over de geboorte en jeugd van Christus, met linksonder de aanbidding door de Drie Koningen. Net als voor de beschilderde altaarfrontalen geldt dat de meeste voorbeelden in de 'periferie' van Europa bewaard bleven - in Scandinavië, Spanje en Italië.

Dat tabernakelschrijnen van hetzelfde type ook in meer centraal gelegen streken voorkwamen, blijkt uit een Mariaschrijn van omstreeks 1280 in de kerk van Mont-devant-Sassey aan de Maas ten noorden van Verdun.¹¹

Middeleeuwse houten altaarbaldakijnen vinden we tegenwoordig alleen nog in Noorwegen en Catalonië. Hoewel de vorm onderling verschilt - een half rond tongewelf in Noorwegen en een vlak paneel in Catalonië - komt de beeldtaal overeen. De baldakijnen uit de Noorse houten staafkerken van Årdal en Torpo dateren uit de tweede helft van de 13e eeuw. Ze tonen in het midden de *Majestas Christi*, de troonende hemelse Christus omringd door de symbolen van de Vier Evangelisten.¹² Hetzelfde thema siert ook de 12e- en 13e-eeuwse houten baldakijnen uit Ribes, Tost en Tavèrnoles in de Catalaanse Pyreneeën.¹³ Al deze baldakijnen verbeelden zo de hemelse liturgie, waarvan het aardse altaarritueel een afspiegeling

Mariaschrijnen uit Castildegado (Castilië, Spanje), circa 1300 (links; Mariabeeld verloren) en Múli (IJsland), circa 1275 (rechts)

□ FOTO'S JUSTIN KROESSEN

ling moest zijn. Daarmee boden de altaaroverhuivingen in Noord en Zuid de kerkganger (en de priester) een glimp van een hogere werkelijkheid. Dat ook in Centraal-Europa veel middeleeuwse altaren dergelijke overhuivingen hadden, blijkt bijvoorbeeld uit de 13e-eeuwse stenen exemplaren in de abdijkerk van Maria Laach in de Eifel en de dorpskerk van Sillenstede in Ostfriesland. In Nederland vinden we hier en daar nog sporen van verdwenen baldakijnen, bijvoorbeeld in Vries en Norg (Drenthe) en Hoogkerk (Groningen).

Fjorden en Pyreneeën

Frontalen, Mariabeelden en baldakijnen uit de hoge middeleeuwen hadden in de Noorse fjorden en de Catalaanse Pyreneeën een veel grotere overlevingskans dan bij ons. Beide gebieden zijn bergachtig en liggen zodoende betrekkelijk geïsoleerd, waardoor nieuwe modes slechts vertraagd doordrongen. Vanwege de relatieve armoede ontbraken bovendien de middelen voor grootscheepse vernieuwingen. Daarnaast ging de Reformatie in Noorwegen nooit gepaard met beeldenstormen zoals in Nederland. Door hun treffende gelijkenissen getuigen de zeldzame middeleeuwse kunstschaten uit Noorwegen en Catalonië van de religieuze en culturele eenheid van het middeleeuwse West-Europa. Deze werd gewaarborgd door de Rooms-Katholieke kerk: een effectieve overkoepelende structuur die de politieke lappendeken van koninkrijken, hertogdommen en graafschappen oversteeg.

Zoals we hebben gezien kan de middeleeuwse culturele eenheid in Utrecht nog wel worden afgelezen aan de kerkarchitectuur, maar niet meer aan de interieurs; vrijwel alle kunstwerken die de kerken ooit vulden zijn bij de Reformatie (of later) verloren gegaan. Het is echter een fascinerende gedachte dat een Noorse of Catalaanse reiziger tijdens een bezoek aan de Utrechtse kerken rond 1250 geen enkele uitleg nodig had over de functie van de inrichtingsstukken en liturgische voorwerpen, noch over de betekenis van de voorstellingen op altaren, doopvonten, muren en vensters.

'Majestas Christi' op de houten baldakijn uit Tost (Catalonië, Spanje), circa 1200 (links) en Torpo (Noorwegen), 1250-1300 (rechts)

□ FOTO'S JUSTIN KROESEN

Noten

- Op 15 november 2018 sprak de auteur een langere versie van deze tekst uit als lezing voor de Vereniging Oud-Utrecht.
- Zie bijvoorbeeld Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs 1949); Michael Pye, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen 2014).
- Catalogus: Justin Kroesen, Micha Leeflang en Marc Suredda (red.), *North & South: Middeleeuwse kunst uit Noorwegen en Catalonië 1100-1350* (Zwolle 2019).
- Vgl. Ada van Deijk, *Romaans Nederland* (Amsterdam 1994) en J.B.A. Terlingen en G.M.J. Engelbregt, *Utrecht, Europese kerkenstad* (Utrecht 2011).
- Oorspronkelijke uitgave: *Le temps des cathédrales. L'art et la société 980-1420* (Parijs 1976); citaat op p. 15.
- Van de 30 Noorse frontalen worden er maar liefst 20 bewaard in het Universiteitsmuseum van Bergen (Universiteitsmuseet i Bergen).
- Het paneel uit Avia wordt bewaard in het Nationaal Kunstmuseum van Catalonië (Museu Nacional d'Art de Catalunya) in Barcelona; het Noorse voorbeeld bevindt zich nog altijd in de kerk waarvoor het gemaakt werd, in Skaun bij Trondheim.
- Unn Plahter, 'Norwegian Art Technology in the Twelfth and Thirteenth Centuries: Materials and Techniques in a European Context', *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung* 28-1 (2014) 298-332.
- Deze Madonna is te zien op de tentoonstelling *North & South*. Analyse van het schrift door Michael Gullick en Åslaug Ommundsen.
- De schrijn uit Urdiala wordt bewaard in het Nationaal Museum van Finland (Kansallismuseo) in Helsinki, Castildelgado in het Frederic Marès-museum (Museu Frederic Marès) in Barcelona en Müli in het Nationaal Museum van Denemarken (Nationalmuseet) in Kopenhagen; de schrijn van Alatri bevindt zich aldaar in de kerk van Santa Maria.
- Van deze schrijn zijn de vier deuren verloren gegaan. Het Mariabeeld wordt bewaard in het Musée de la Prinerie in Verdun.
- De baldakijn van Årdal wordt bewaard in het Universiteitsmuseum van Bergen (Universiteitsmuseet i Bergen), terwijl de baldakijn in Torpo zich nog altijd bevindt in de houten staafkerk waarvoor deze werd gemaakt.
- De baldakijn van Ribes bevindt zich in het Bisschoppelijk Museum (Museu Episcopal) van Vic, de overige twee in het Nationaal Kunstmuseum van Catalonië (Museu Nacional d'Art de Catalunya) in Barcelona.

Martinus Veltman ontvangt de Nobelprijs van de Zweedse koning Carl Gustaf, 10 december 1999

□ FOTO MAARTEN HARTMAN / EVELYNE JACQ

Nobelprijzen in Utrecht

Utrechtse natuurkundigen van wereldniveau

‘De Nobelprijs is een heiligverklaring. Geen enkele andere prijs heeft zo’n impact’, schreef ooit het tijdschrift Natuurwetenschap & Techniek. Alle reden dus voor de Universiteit Utrecht om de vlag uit te hangen toen in oktober 1999 - exact 20 jaar geleden - Gerard ‘t Hooft en diens leermeester Martinus Veltman samen de Nobelprijs voor natuurkunde kregen.

Armand Heijnen

Historicus en als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Vrijwel alle banketbakkers van Utrecht en zelfs de bakkerij van de Hema werden ingeschakeld om alle medewerkers en studenten van de Universiteit Utrecht te kunnen trakteren. Maar liefst 22.000 gebakjes liet het universiteitsbestuur op die gedenkwaardige oktoberdag van 1999 aanrukken. Er was dan ook wat te vieren. Uit de toekenning van de Nobelprijs bleek immers dat Utrecht een goede voedingsbodem was voor sterk onderzoek, wat weer van belang was voor de reputatie en bijvoorbeeld studentenwerving.

Nederland als geheel telt 21 Nobel-laureaten sinds de eerste toekenning in 1901 van de door dynamiet-industrieel Alfred Nobel (1833-1896) testamentair ingestelde prijs. Voor een periode van een dikke eeuw en op een totaal van bijna 900 winnaars is dat een heel redelijke oogst, waarin Utrecht met twaalf toekenningen ruim heeft gedeeld.

De blijdschap van de universiteit en haar bestuurders was begrijpelijk en je zou dan ook verwachten dat er allerlei lobby-acties aan vooraf waren gegaan. Prof. dr. Hans van Himbergen, collega-fysicus van ‘t Hooft en destijds decaan van de faculteit Natuur- en Sterrenkunde, relateert dit echter: ‘Je moet niet de indruk wekken dat acties van collega’s of bestuurders hebben bijgedragen aan het toekennen van de Nobelprijs. Ze hebben hooguit enkele hobbels uit de weg weten te ruimen. De Nobelprijs is aan beide heren gegeven louter omdat ze hem verdiend hebben! Het zijn fysici van wereldniveau!’

Matroesjka-vergelijking

Martinus J.G. Veltman (roepnaam Tini) was in 1963 in Utrecht gepromoveerd waarna hij een aanstelling kreeg aan CERN, de in Genève gevestigde Europese organisatie voor onderzoek naar elementaire deeltjes. In 1966 haalde Utrecht hem terug uit Genève. In de rede waarmee hij toen zijn Utrechtse professoraat aanvaardde, probeerde hij uit te leggen waar hij mee bezig was aan de hand van een soort matroesjka-vergelijking.

‘Nauwkeurige bestudering van een brok materie leidt tot de ontdekking van het molecuul, verdere ontleding geeft het atoom, openbreken van het atoom openbaart ons de atoomkern en de omringende elektronen, en nog verdergaand vindt men protonen en neutronen als bouwstenen van de atoomkern. Dus, bij het openen van het doosje vinden we weer een doosje, waarin weer een doosje, enzovoort’, aldus Veltman. Om het doosje nog verder open te peuteren waren zeer complexe berekeningen nodig. Om te kunnen controleren of die berekeningen klopten, schreef Veltman het rekenprogramma ‘Schoonschip’ in machinetaal. De computers van toen waren zonder zo’n speciaal programma nog onvoldoende toegerust voor dergelijke rekensommen.

Dat hij zijn veelbelovend onderzoek aan de Utrechtse universiteit in 1981 verruilde voor een aanstelling aan de universiteit van Michigan in Ann Arbor, was voor Utrecht ronduit een aderlating. Zijn vakgroep adviseerde het College van Bestuur om ‘alles te doen wat mogelijk is om professor Veltman voor onze Universiteit te behouden.’ Veltman bleek bereid ‘één maand per jaar in Utrecht door brengen met het geven van colleges, seminariumvoordrachten en contact met studenten en andere stafleden’. Na afloop van zijn aanstelling in de VS zou hij dan weer in Utrecht aan de slag kunnen.

Het College van Bestuur, onder aanvoering van dr. Anthonie Wattèl, ging echter niet akkoord met deze regeling. Veltman toonde zich in een brief aan het college uiterst verbaasd over deze weigering. Kwalijker nog vond hij dat het college tot dit oordeel was gekomen vanwege geruchten als zou Veltman de Utrechtse universiteit als ‘tweederangs’ hebben afgeschilderd. Wattèl ontkende dit maar hield vast aan zijn besluit. Daarmee was de relatie tussen Veltman en de universiteit ernstig beschadigd en bleek hij voorgoed voor Utrecht verloren. Hij bleef tot aan zijn emeritaat in 1996 verbonden aan de Universiteit van Michigan. Tijdens zijn Utrechtse jaren had hij echter wel grote aantrekkingskracht uitgeoefend op getalenteerde jonge onderzoekers, onder wie ook Gerard ‘t Hooft.

Wiskundig fundament

Waar Veltman uit een onderwijzersfamilie uit het Brabantse Waalwijk stamde, kwam de Hagenaar Gerard ‘t Hooft uit een familie met verschillende gerenommeerde natuurkundigen. Zijn oudoom was de Groningse Nobelprijswinnaar Frits Zernike en zijn oom de Utrechtse hoogleraar Nico van Kampen. In 1977 werd ‘t Hooft op 31-jarige leeftijd in Utrecht tot hoogleraar benoemd, een positie die hij tot aan zijn emeritaat in 2011 is blijven bezetten. Met Veltman werkte ‘t Hooft verder aan een consistente beschrijving van de zwakke kracht - één van de vier hoofdkrachten naast zwaartekracht, elektromagnetische kracht en sterke kracht. Hij had in 1971 een wiskundig fundament weten te leggen onder de theorie van de zwakke kracht en daarmee onder het standaardmodel van de deeltjesfysica. Zeker in universitaire kringen was bekend dat het tweetal voor een wetenschappelijke doorbraak had gezorgd. En ook Veltman zelf had wel een vermoeden dat zijn ontdekking Nobelprijs-waardig was. Nog in 1991 zei hij tegen het tijdschrift *Natuurwetenschap*

& *Techniek*: ‘Die Nobelprijs zie ik als een nare schaduw over mijn leven. Van mij mogen ze dat instituut afschaffen. (...) Ik neem aan dat het leuk is als je hem krijgt, maar twintig jaar in de schaduw zitten is niet leuk, dat verzeker ik u.’ Waarna hij dus nog acht jaar moest wachten alvorens de prijs daadwerkelijk te ontvangen.

Buiten de kring van intimi was er in 1999 echter veel scepsis over de vraag of het duo überhaupt nog voor een Nobelprijs in aanmerking zou kunnen komen. Prof. dr. Bernard de Wit, die ook bij Veltman was gepromoveerd: ‘Voor ons was het wel duidelijk dat de kansen op een Nobelprijs voor Gerard en Tini aanzienlijk waren. Dat werd door sommige andere collega’s niet altijd zo gezien, want er was immers in 1979 al een Nobelprijs vergeven voor gerelateerd onderzoek naar de elektrozwakke theorie. Die leek de nominatie van Tini en Gerard in de weg te staan.’

Lobby

Toenmalig decaan Hans van Himbergen: ‘In de loop van de jaren negentig kregen we allerlei signalen dat het steeds waarschijnlijker werd dat zij de prijs nog zouden kunnen krijgen.’ De Wit, Van Himbergen en de voorlichter van de universiteit dr. Joop Kessels hadden zelfs al een draaiboek klaar liggen voor als de prijs naar Utrecht zou komen. ‘Maar er is aan de toekenning geen lobby vanuit Utrecht voorafgegaan’, beklemtoont De Wit. ‘Op verzoek van Jan Veldhuis

Gerard ‘t Hooft toont zijn zojuist ontvangen Nobelprijs, 10 december 1999

□ FOTO MAARTEN HARTMAN / EVELYNE JACQ

Veltman naast koningin Silvia van Zweden tijdens het banket voor Nobelprijswinnaars en genodigden in het stadhuis van Stockholm, 10 december 1999

□ FOTO MAARTEN HARTMAN / EVELYNE JACQ

heb ik één keer met de voorzitter van het Nobelcomité gesproken, maar dat was meer een uitwisseling van wederzijdse inzichten tussen collega's dan een lobby.'

Lobbyen dus niet, nomineren wel. Nederland sprong echter gereserveerd om met nominaties. Hoofd communicatie Kessels hield in 1986 voor het Chemisch Weekblad een interview met Bo Malmström, ooit voorzitter van het Nobelprijscmité voor Chemie en eredoctor van de Utrechtse universiteit. Deze noemde als één van de redenen waarom Nederlandse onderzoekers zelden een Nobelprijs krijgen, het feit dat ze te weinig moeite doen om hun collega's te nomineren. 'Uit een nominatie-analyse die ik vorig jaar heb uitgevoerd blijkt dat Nederland in Europa het kleinste aantal nominaties doet', aldus Malmström in dat interview. 'We nodigen uit Nederland elk jaar twee instellingen en een aantal personen daartoe uit, maar we ontvangen vrijwel geen voordrachten. Ik kan niet beoordelen of dat betekent dat men gewoonweg niet geïnteresseerd is of dat men vindt dat er geen geschikte Nederlandse kandidaten zijn.' Ten tijde van de toekenning aan Veltman en 't Hooft was de Utrechtse chemicus prof. dr. Hans Vliegthart buitenlands lid van de Zweedse Academie van Wetenschappen, die de Nobelprijzen toekent. Deze geeft desgevraagd aan dat we hem over 30 jaar nog eens mogen vragen of hij een rol heeft gespeeld bij de toekenning van de prijs aan Veltman en 't Hooft, want de nominaties blijven 50 jaar geheim. Maar Vliegthart heeft in ieder geval wel geadviseerd om te nomineren. Een niet onbelangrijke partij daarbij was FOM, Fundamenteel Onderzoek van de Materie, de natuurkunde-tak van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). 'Ondanks scepsis bij FOM heb ik hen gevraagd te helpen bevorderen dat Tini en Gerard de Nobelprijs zouden krijgen, mocht

dat op hun pad komen', vertelt Van Himbergen. 'En wel in de geest van wat ik ook bij collega-decanen al had gedaan: pleiten dat niet elke faculteit of onderzoekschool een eigen kandidaat naar voren zou schuiven, maar om als land één of twee mensen voor te dragen die ook daadwerkelijke kanshebbers waren.'

Gladstrijken

Tegelijk stapte decaan Van Himbergen samen met zijn collega De Wit naar de toenmalige voorzitter van het College van Bestuur dr. Jan Veldhuis met een tweeledig verzoek. Enerzijds: repareer de relatie van Tini Veltman met de universiteit, want als hij de Nobelprijs krijgt dan zou die toch ook positief op de Utrechtse universiteit moeten kunnen afstralen. Anderzijds een meer ingewikkeld verzoek: probeer Veltman tot een gematigde reactie te bewegen indien de prijs alléén naar Gerard 't Hooft zou gaan. Collegevoorzitter Veldhuis was in het eerste deel van zijn opdracht zeer succesvol. Hij ging met de hem toen nog volstrekt onbekende Veltman uit eten. Omdat hij deze als Brabander een Bourgondische stijl toedichtte, koos Jan Veldhuis voor het culinair befaamde restaurant Wilhelminapark. Hij sprak ook nadien nog enkele keren met hem af om te proberen zijn gekwetste gevoelens ten opzichte van de universiteit glad te strijken. 'Die aanpak heeft als balsem gewerkt', herinnert Van Himbergen zich.

De reactie van Tini Veltman op het tweede verzoek was heel wat 'vlammender', herinnert Jan Veldhuis zich. En feitelijk terecht, vindt Van Himbergen: 'Als de prijs aan Utrecht zou worden toegekend, dan bij voorkeur aan Gerard en Tini samen, dat leek ons het meest rechtvaardig. Als 't Hooft hem alleen zou krijgen, was dat voor Veltman emotioneel bijzonder zwaar geweest. Zij hadden gezamenlijk aan hetzelfde thema gewerkt en daarin groots gepresteerd.' Door Tini Veltman ervan te overtuigen dat dit de opvatting was van alle Utrechtse fysici en bestuurders, wist collegevoorzitter Veldhuis ook deze hobbel uit de weg te ruimen.

Utrechtse Nobel-laureaten

1999	G. 't Hooft - Natuurkunde <i>hoogleraar in Utrecht</i>
1999	M.J.G. Veltman - Natuurkunde <i>tijdelijk hoogleraar in Utrecht</i>
1995	P.J. Crutzen - Scheikunde <i>tijdelijk hoogleraar in Utrecht</i>
1981	N. Bloembergen - Natuurkunde <i>had in Utrecht gestudeerd</i>
1975	T.C. Koopmans - Economie <i>had in Utrecht gestudeerd</i>
1939	L.S. Ruzicka - Scheikunde <i>was gastonderzoeker in Utrecht</i>
1936	P. Debye - Scheikunde <i>tijdelijk hoogleraar in Utrecht</i>
1929	C. Eijkman - Geneeskunde <i>hoogleraar in Utrecht</i>
1927	R. Magnus - Geneeskunde <i>hoogleraar in Utrecht, overleed vlak voor de uitreiking waardoor de Nobelprijs Geneeskunde dat jaar niet werd uitgereikt</i>
1924	W. Einthoven - Geneeskunde <i>had in Utrecht gestudeerd</i>
1901	W.C. Röntgen - Natuurkunde <i>was gastonderzoeker in Utrecht</i>
1901	J.H. van 't Hoff - Scheikunde <i>had in Utrecht gestudeerd</i>

De Wit vertelt hoe Veltman in 1971 diens toenmalige promovendus 't Hooft vooruit had geholpen tijdens de *Amsterdam International Conference on Elementary Particles* met zo'n duizend internationale deelnemers. 'Veltman verzorgde daar een parallesessie, waarvoor hij drie sprekers had uitgenodigd: twee Nobelprijswinnaars én zijn promovendus Gerard 't Hooft. Tijdens Gerards lezing zaten alle belangrijke fysici van die dagen op het puntje van hun stoel te luisteren. *Stupéfait!* Niemand had enig idee dat het onderzoek al zo ver gevorderd was. Voor Gerard ging op dat congres een wereld open, die hem feitelijk door Tini in de schoot was geworpen.'

Van Himbergen veronderstelt dat 't Hooft de grootmoedigheid van Veltman tijdens dat Amsterdamse congres, in de roes van alle opwinding die daarop volgde, onbewust iets te weinig heeft gewaardeerd. Dat leidde tot een moeizame verhouding tussen beide heren, die ten tijde van de Nobelprijsuitreiking breed werd uitgemeten in de pers. Daardoor werden hun wetenschappelijke prestaties naar de achtergrond verdrongen. 'Het heeft ontbroken aan *sharing the credits* en dat is jammer.'

Circus

Toen in 1999 bekend werd gemaakt wie de prijs kreeg, was Gerard 't Hooft in Bologna. 'Wij konden hem niet bereiken want hij gaf een lezing op dat moment', vertelt De Wit. 'Hij moest van iemand uit zijn publiek horen dat hij de Nobelprijs had gewonnen. [Voorlichter] Joop Kessels, [decaan] Hans van Himbergen en ik hebben toen binnen drie dagen een persconferentie in de Domkerk geregeld, en toen begon het hele circus met diners, ministers, interviews en fotoshoots. Daarbij hadden we veel medewerking van het universitair bestuur, vooral van collegevoorzitter Veldhuis.'

Tini Veltman verbleef ondertussen in zijn woonplaats Bilthoven, waar hij Jan Veldhuis en enkele facultaire collega's ontving om de felicitaties in ontvangst te nemen en de verdere gang van zaken door te nemen. Vlak daarvoor had hij nog een Volkskrant-journalist de deur gewezen, herinnert Veldhuis zich. Omdat deze net als veel van zijn collega's vooral de focus legde op de moeizame relatie tussen Veltman en 't Hooft in plaats van op hun wetenschappelijke merites.

Verantwoording en bronnen

- Voor dit artikel is gebruik gemaakt van gesprekken met Hans van Himbergen, Joop Kessels, Jan Veldhuis en Bernard de Wit.
- Archiefmap Nobelprijs 't Hooft/Veltman, Afdeling Documentbeheer en Archief van de Universiteit Utrecht.
- M. Peters et al., *De waarde van wetenschap in 10 portretten*. Interne uitgave van Studium Generale van de Universiteit Utrecht (Utrecht 2014).
- 'When you win the Nobel Prize, you tend to become a bit of a different person', in: E. Hardeman en A. Heijnen, *In the light of science. Highlights of Utrecht University*. Interne uitgave Universiteit Utrecht (Utrecht 2016).
- W. Cornelisse, *Nobel in Utrecht*. Interne uitgave i.o.v. Bureau Buitenland, Universiteit Utrecht (Utrecht 2001).
- 'Honderd maal Nobelprijzen', *Natuurwetenschap & Techniek*, 1 oktober 2001. Geraadpleegd via: www.nemokennislink.nl/publicaties/honderd-maal-nobelprijzen/
- J. Kessels, 'Nederland nomineert te weinig voor de Nobelprijs Chemie' (interview met Bo Malmström), *Chemisch Weekblad* 31 juli 1986.

Een tijdsbeeld zonder opsmuk

Fotograaf Eduard Sanders (1886-1942)

Café-Billard Pretoria aan de Lange Jufferstraat 50 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Strak in het gelid staan ze voor hun winkel. De bakker, de slager en de sigarenhandelaar met hun gezin, hun personeel en soms een huisdier. Vaak dragen ze hun werkkleding, alsof ze in hun dagelijkse bezigheden zijn overvallen. Ze mogen niet bewegen want de camera heeft een lange sluitertijd. Trots maar ook ernstig kijken ze naar het spreekwoordelijke vogeltje van straatfotograaf Sanders.

Eduard Sanders was een telg uit een echt fotografengeslacht. In zijn Joodse familie verdienden veel neven en ooms, tantes en (achter)nichten de kost als portretfotograaf. Ook zijn opa Comprecht (1815-1895), zijn vader Levie (1852-1921) en zijn jongere broer Comprecht Sanders (1890-1943) waren werkzaam als 'portrettist'. Joden werkten vaak in ongereguleerde beroepen en de opkomende fotografie was vanaf circa 1850 een nieuwe bedrijfstak waarin zij zich eenvoudig als zelfstandigen konden vestigen. Omstreeks 1900 was ongeveer 40% van de beroepsfotografen in de stad Groningen Joods, hoewel toen maar 3% van de Groninger bevolking Joods was. Het was haast vanzelfsprekend dat Eduard Sanders in 1902-1903 de fotografieopleiding volgde aan de kunstnijverheidsschool Minerva en zich in 1905 als 'Photograaf' vestigde in het woonhuis van zijn vader aan de Warmoesstraat 13.

Visitekaartje

De concurrentie was groot; tientallen portretfotografen, vaak verwanten van elkaar, hadden hun ateliers in de Groninger binnenstad en in de wijk Oosterpoort. Ze legden zich vooral toe op het maken van 'cartes de viste', kartonnen kaartjes van ongeveer 6 bij 8 centimeter, met daarop een albuminefoto geplakt waarvoor over-

De Joodse straatfotograaf Eduard Sanders vereeuwigde tussen 1906 en 1918 boeren, burgers en middenstanders in heel Nederland. Aanvankelijk deed hij dit vanuit zijn geboorteplaats Groningen, vanaf 1912 in en vanuit Utrecht. Zijn fotokaarten geven een tijdsbeeld in sepia en zwart-wit. Het zijn foto's zonder opsmuk, maar een eeuw na dato roepen ze gevoelens van nostalgie en vertedering op.

Jan Spoolder

Studeerde Algemene Letteren in Utrecht

met als specialisatie Cultuureducatie.

Samen met verzamelaar Berry Meester doet hij onderzoek naar Eduard Sanders.

duidelijk geposeerd werd door mensen in hun mooiste kleding. De achtergrond bestond vaak uit doeken of attributen die ook op locatie gebruikt konden worden. De naam van de fotograaf werd in zwierige letters op de voor- of achterkant gedrukt; óók voor de maker van de foto was het een visitekaartje.

Rond 1900 raakte dit genre in onbruik; men vond het ouderwets en voor de fotograaf viel er weinig aan te verdienen. Aanvankelijk legde ook Eduard Sanders zich toe op portretten, maar daarvan zijn weinig voorbeelden bekend. Mede bij gebrek aan een eigen atelier ging hij zich daarom vooral richten op straatfotografie.

Sinds 1871 was het in Nederland toegestaan om door de overheid uitgegeven briefkaarten te verzenden. De achterzijde was bedoeld voor de frankering, adressering en poststempels. Mededelingen moesten aan de voorkant worden geschreven omdat het poststuk anders als brief werd beschouwd en met strafport belast. Vanaf 1892 mochten ook anderen briefkaarten vervaardigen en was een (lithografische) afbeelding aan de voorzijde toegestaan. Al snel verschenen ook lichtdrukfoto's als fotokaart. Tekst moest echter nog steeds aan de voorzijde geschreven worden. Bij het postverdrag van Rome in 1906 werd besloten tot de verticale deelstreep op de adreszijde van de kaart en vanaf 1908 was het ook in Nederland toegestaan groeten of mededelingen ter linkerzijde van die streep te schrijven.

Gat in de markt

Sanders zag in het nieuwe genre van fotokaarten een gat in de markt. Hij trok met zijn camera de Groninger binnenstad in en vroeg bewoners en voorbijgangers, waarschijnlijk tamelijk willekeurig, of zij tegen

Brood- en banketbakkerij van C. Ockhuisen, Kamp 14 in Amersfoort, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Tabak- en sigarenmagazijn 'Insulinde' van G.H. Smulders aan de Lange Nieuwstraat 67 in Utrecht, 1912

□ COLLECTIE B. MEESTER

betaling vastgelegd wilden worden voor hun woning of bedrijfspand. Op zijn oudere foto's poseren nog grote groepen mensen; een straatfotograaf was geen alledaags verschijnsel en iedereen wilde wel op de

kiek. Al snel richtte hij zich meer op specifieke (winkel)panden met de eigenaren of groepjes poserende buurtbewoners ervoor, zodat de afname van de fotokaarten vooraf al verzekerd was. Ook notabelen lieten wel

Plompetorengracht 18 in Utrecht met koetshuis, destijds bewoond door jhr. J.K. Lampsins van den Velden en douairière C.A.J. Lampsins van den Velden-Van den Bosch, 1912-1915

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Vleeschhouwerij/spekslagerij van Evert Kwakman aan de Springweg 72 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Lange Lauwerstraat 13 In Utrecht, Melkslijterij en gezin van C. van Dijk, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

fotokaarten van hun woning maken, maar vonden het ongepast en te volks om daarvoor zelf te poseren en hun afbeelding vervolgens zonder envelop te verzenden. Wel liet men graag als blijk van welstand het dienstpersoneel op de foto zetten.

Van een negatief werden enkele fotokaar-

ten gemaakt die de afnemer per post kon verzenden of in een album plakken. Deze hadden een formaat van 9 bij 14 centimeter; soms werd van hetzelfde glasnegatief een foto van circa 10 bij 16 centimeter afgedrukt, geplakt op een stevig kartonnen passe-partout van 19,5 bij 24 centimeter.

Kromme Nieuwegracht 29-31 in Utrecht, een woonhuis waar later de Raiffeisenbank gevestigd was, 1912-1915

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Deze kabinetfoto's konden in een lijstje (of desnoods met een punaise) aan de wand gehangen worden. Alle fotokaarten hebben een deelstreep zodat we kunnen aannemen dat Sanders kort na 1906 begon met het uitgeven ervan. Op de adreszijde van de kaarten en onder de kabinetfoto's werden zijn naam en adres afgedrukt. Op de vroegste exemplaren hebben de voorzijden soms nog een wit vlak voor het schrijven van tekst. Door de kleine oplage van deze prentbriefkaarten en kabinetfoto's vormen ze tegenwoordig geliefde verzamelobjecten.

Na enige tijd begaf Sanders zich ook buiten Groningen om in andere plaatsen opdrachten te verwerven, vooral van boeren en middenstanders. Tussen 1906 en 1912 reisde hij met zijn klappcamera en een zware kist vol glasnegatieven door de noordelijke provincies, Gelderland en Overijssel. Waarschijnlijk reisde hij per trein, (paarden)tram of schuit want vrijwel alle bezochte plaatsen hadden een trein- of tramstation of lagen aan een vaarweg. De afdrucken werden later per post aan de opdrachtgevers verzonden. Tientallen fotokaarten uit de Veenkoloniën, Leeuwarden, Harlingen, Deventer en verschillende kleinere steden en dorpen getuigen van zijn omzwervingen.

Vestiging in Utrecht

Op 16 juni 1912 trouwde Eduard Sanders in Groningen met Leentje Bollegraf (1887-1937), dochter van een fotograaf uit Winschoten. Twee dagen later betrok hij een nieuwe woning aan de Vosmaerstraat 22 in Utrecht en zijn echtgenote volgde vier dagen later. Dat zij zich vanuit Groningen in Utrecht vestigden had waarschijnlijk te maken met de centrale ligging en het feit dat in het noorden inmiddels ook andere familieleden en verwanten (uit de families

Sanders, Haalman en Bollegraf) werkzaam waren als reizend fotograaf. Blijkbaar wilde men elkaar niet langer beconcurreren. Kennelijk waren de familiebanden hecht; begin 1913 trok Eduards broer Comprecht bij hen in, tot diens verhuizing in 1918 naar Amsterdam. Ook Eduards zwager Wolf Bollegraf (1891-1944) en schoonzus Julia Bollegraf (1889-1943) vestigden zich later met hun gezinnen in Utrecht. In 1913 en 1919 kregen Eduard en Leentje Sanders hun dochters Mietje (Miep) en Alida (Lida).

Het is een raadsel waarom op vrijwel alle door Sanders uitgegeven foto's het adres Warmoesstraat 13 Groningen staat afgedrukt. Er zijn slechts enkele foto's bekend met een stempel van het adres Vosmaerstraat 22 in Utrecht op de achterzijde. In ieder geval tot 1920 stond Eduard nog in Groningen

als fotograaf geregistreerd, terwijl hij toen al jaren in Utrecht woonde en werkte. Het midden van het land vormde een nieuw werkgebied voor Sanders, waar hij niet meer hoefde te wedijveren met familieleden. Er waren natuurlijk wel veel andere fotografen actief. Families als Van Blitz, Jochman, Disco of Moesman hadden in Utrecht vaak hun eigen vaste klantenkring met onderwijsinstellingen, studentenverenigingen, bedrijven en provinciale en gemeentelijke overheden. Zij legden zich niet specifiek toe op prentbriefkaarten in kleine oplage voor particulieren zoals Sanders dat deed. Tussen 1912 en 1916 reisde hij door Midden-Nederland, Gelderland en Noord-Brabant. In Utrecht en Amersfoort, maar ook dorpen als Bodegraven, Baarn, Driebergen en

Stadsvilla aan de Ramstraat 25 in Utrecht, bewoond door prof. mr. dr. J.Ph. Suijling, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Zeist, deed hij goede zaken bij middenstanders, notabelen en boeren. Zij lieten zich met hun gezinnen of personeel veeuwig voor hun nering. Dat werkte kennelijk aanstekelijk op bureaus die, als ze het resultaat gezien hadden, ook wel zo'n foto wilden laten maken.

Oudwijk en Wilhelminapark

Een bijzondere serie straatgezichten maakte Sanders in de Utrechtse wijken Oudwijk en Wilhelminapark. De woningen daar, vooral van notabelen, hooglebaren, ambtenaren en militairen waren in de periode 1912-1918 nog vrij nieuw en niet vaak gefotografeerd. Door schaarste van bouwmaterialen in de Eerste Wereldoorlog waren veel straten nog slechts gedeeltelijk bebouwd. Onder de straatgezichten werd de straatnaam in het negatief gekrast. Deze ansichtkaarten verschenen in grotere oplages en waren te koop bij boekhandels. Afnemers waren bijvoorbeeld dienstboden en dienstplichtigen die ze naar hun thuisfront verzonden. De kaarten illustreren hoe de wijk geleidelijk werd volgebouwd en tonen hoe nieuwe technieken (zoals het gebruik van betonnen ornamenten en lateien) rond 1912 het straatbeeld veranderden.

Deftige woonhuizen van rond 1910 bij het recent aangelegde Wilhelminapark, 1912-1916

□ COLLECTIE: E. DE GEUS

Woonhuis van P. Vos, directeur van houthandel Jongeneel, aan de Bemuurde Weerd Westzijde 7 in Utrecht, 1912-1915

□ COLLECTIE B. MEESTER

Eduard Sanders was zeker een kundig fotograaf: veel van zijn foto's zijn haarscherp en op de originelen is veel detail te zien. Toch zijn de foto's die hij op locatie maakte soms wat bewogen of tegen fel zonlicht in gemaakt. Er moest immers geïmproviseerd worden, de mensen moesten snel weer aan het werk en het eindresultaat was pas later zichtbaar.

Café-uitspanning-stalling 'De Kip' aan de Hoofdstraat in Driebergen, 1912-1915

□ COLLECTIE: B. MEESTER

Website

Berry Meester en Jan Spooler doen sinds 2013 onderzoek naar de fotograaf Eduard Sanders (1886-1942) en verzamelen zijn werk. Dat heeft geleid tot de website www.eduardsanders.nl met daarop een biografie, genealogische informatie, een landkaart met fotolocaties en honderden foto's uit stad en provincie Utrecht en overig Nederland. Deze zijn deels uit eigen collectie maar ook welwillend beschikbaar gesteld door andere verzamelaars, particulieren, beeldbanken en archieven. Ook kunnen bezoekers meedenken over 'zoekplaatjes', foto's waarvan de locatie nog onbekend is.

De informatie over Sanders is gebaseerd op eigen onderzoek in archieven, openbare genealogische bronnen en door inventarisatie en analyse van fotokaarten en kabinetfoto's. Een nadere verantwoording vindt u op de website. Op 9 november 2018 gaf Jan Spooler een presentatie in het Historisch Café van Oud-Utrecht, waarvan dit artikel een voortvloei is.

Sanders stijl is herkenbaar; veel panden fotografeerde hij schuin van voren zodat ze er royaler uitzagen en zijn eigen spiegelbeeld niet in een raam of etalage zichtbaar was. Opmerkelijk is dat op geen enkele fotokaart gemotoriseerde voertuigen te zien zijn. Wellicht hield Sanders niet van dergelijke nieuwlichterij.

Het bestaan als rondreizend fotograaf viel slecht te combineren met het leven van een jong gezin. Vanaf ongeveer 1917 ging Sanders zich daarom bezighouden met het uitgeven van gedrukte ansichtkaarten waarvoor de foto's door anderen werden aangeleverd. Daarom verhuisde het gezin in 1921 naar een winkel annex afdrukkerij met bovenwoning aan de Damstraat 18 in Utrecht, waar in 1925 een derde dochter werd geboren, Evaline. In 1923 startte

Sanders hier met zijn zwager Jac Bollegraf de Uitgeversmaatschappij Rembrandt NV. Deze hield zich bezig met het uitgeven van (gedrukte) prentbriefkaarten en aanvankelijk ook met de handel in andere papierwaren. In 1925 verhuisden ze naar de Westerstraat 15, een representatief pand in de stationswijk.

Deportatie

In 1931 kwam Jac Bollegraf om bij een spoorwiegongeluk in Groningen en in 1937 overleed Sanders vrouw Leentje. Eduard Sanders zette de uitgeverij alleen voort en hertrouwde in 1941 met Evalina Grietje Kats, een telefoniste uit Zutphen.

Tijdens de Duitse bezetting werd het Joodse volksdeel nauwkeurig geregistreerd en uitgesloten van het openbare leven. Het werd voor Joden nagenoeg onmogelijk gemaakt om een bedrijf te hebben; de uitgeverij moest haar activiteiten staken. In mei 1942 werd het dragen van de davidsster verplicht. Vanaf juli 1942 begon de deportatie van Utrechtse Joden via Westerbork en Vught naar de concentratiekampen. Ook het gezin van Eduard Sanders moest zich op 19 augustus 1942 melden op het Maliebaanstation om op transport te worden gesteld naar Westerbork. Op 24 augustus volgde de deportatie naar Auschwitz waar zij waarschijnlijk direct na aankomst werden vermoord. Van de naaste verwanten van Eduard Sanders overleefden slechts een neef, twee achternichten en twee achterneven de verschrikkingen van de Holocaust. Van de bezittingen van het gezin en de uitgeverij, inclusief de negatieven of hun eigen portretten, is helaas niets bewaard gebleven.

Cultuurhistorie Grebbelinie

De Grebbelinie op de grens van Utrecht en Gelderland en lopend van Spakenburg tot Rhenen is een van de belangrijke Nederlandse verdedigingswerken die gebaseerd zijn op inundatie, het onder water zetten van land. Met de aanleg werd begonnen in 1744, maar pas bijna 200 jaar later, toen de Duitsers binnenvielen, speelde de linie een hoofdrol in de verdediging van ons land. In 1951 werd besloten om de linie als vestingwerk op te heffen, maar gelukkig bleven de 'werken' (zoals forten, kazematten en sluizen) grotendeels bewaard. Zestig jaar later kreeg dit militair erfgoed de status van beschermd rijksmonument en nu zijn de sporen en restanten zo veel mogelijk zichtbaar gemaakt.

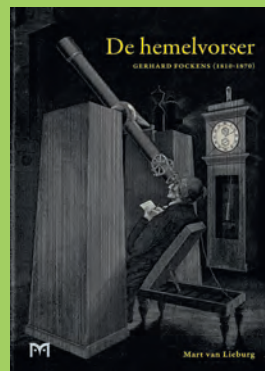
Om de werken afzonderlijk en in hun samenhang te kunnen onderscheiden en duiden is een gids als die van Bert Rietberg onontbeerlijk. Na een korte historische inleiding beschrijft Rietberg 25 delen van het liniegebied en de werken of sporen daarvan die er te zien zijn. Ieder hoofdstuk is voorzien van een overzichtskaartje en vele illustraties.

Bert Rietberg, De Grebbelinie. Een cultuurhistorische gids. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2019. ISBN 978 90 5345 501 2. 192 blz., € 17,95.

Van Burkom schuwt (meestal overtuigende) interpretaties van Wichmans werk, karakter en daden niet. Net als hij betreurt de lezer dat Wichman zich zo weinig heeft uitgelaten over zijn naasten: de vader - hoogleraar aan de Utrechtse universiteit - die hem verstootte, de moeder die hem zijn leven lang financieel onderhield, zijn briljante zus Clara die tot haar vroegtijdige dood hetzelfde deed, zijn vrouwen en vijf kinderen naar wie hij nauwelijks omkeek. Dit boek, rijk geïllustreerd, voorbeeldig uitgegeven en voorzien van een uitvoerig notenapparaat, bibliografie én oeuvrecatalogus is het 26e en laatste deel van de serie Monografieën Nederlandse Kunstenaars, sinds 1986 tot stand gekomen op initiatief en met financiële steun van Prins Bernhard Cultuurfonds.

Frans van Burkom, Erich Wichman. Ironische kunst, tragisch leven. Zwolle, Waanders Uitgeverij, 2019. ISBN 978 94 6262 172 5. 336 blz., € 37,-.

Biografie van een onbekende

De geschiedenis van een volslagen onbekende observator bij de Utrechts sterrenwacht die zijn halve leven doorbrengt in een krankzinnigengesticht: dat lijkt eerder de samenvatting van een historische roman dan van een vuistdikke biografie. Mart van Lieburg reconstrueerde de levens- (en ziekte-) geschiedenis van Gerhard Fockens (1810-1870) en zijn boek laat zich lezen als de stof voor een

meeslepende roman, juist omdat 'niet alle raadsels van zijn innerlijke wereld [...] volledig ontward [konden] worden'.

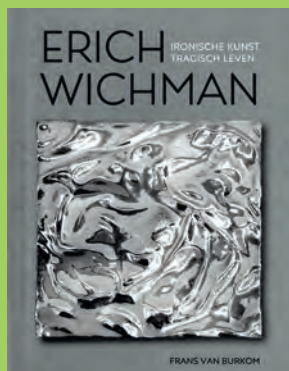
Om Fockens' leven te ontwarren, moest Van Lieburg zich onder andere verdiepen in het orthodoxe hervormde milieu van Fockens' jeugd in Sneek, het Utrechtse studentenleven in de jaren 20 en 30 van de 19e eeuw, theorie en praktijk van de Utrechtse sterrenkunde en de krankzinnigenzorg uit die tijd. Hij heeft dat met verve gedaan en fraai verwoord. Het resultaat: een rijk en verrassend boek.

Mart van Lieburg, De hemelvorser. Gerhard Fockens (1810-1870). Utrecht, Stichting Matrijs, 2019. ISBN 978 90 5345 550 0. 607 blz., € 29,95.

Verzetsverhalen

Ook 75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn nog lang niet alle verhalen verteld. José Huurdeman reconstrueerde met behulp van interviews met families en archief- en literatuuronderzoek de acties van verzetsmensen in de Gelderse Vallei en aangrenzende streken. Het boek portretteert een aantal van hen en beschrijft de concrete praktijk van het verzetswerk en de vele locaties waar zich dat afspeelde (bijvoorbeeld waar in het laatste oorlogsjaar wapendroppings door de geallieerden plaatsvonden).

José Huurdeman, Ondergronds in de Tweede Wereldoorlog. Verhalen uit de Gelderse Vallei, Veluwe en Krimpenerwaard. Leusden, Historische Kring Leusden, 2019. ISBN 978 90 829698 0 1. 461 blz., € 19,95. Verkrijgbaar in de boekhandels in de regio Amersfoort en via <http://boeken.historieleusden.nl>.

Controversieel kunstenaar

Erich Wichman (1890-1928) is waarschijnlijk de meest controversiële kunstenaar die Utrecht ooit gekend heeft. Zowel toen als nu weten weinig kunstliefhebbers raad met zijn vroeg-abstracte werken, de karikaturale en maskerachtige portretten, de 'vormloze' gebruiksvoorwerpen en de vaak amateuristisch aandoende uitvoering. Wichman, autodidact en matig tekentalent, maakte

kunst die - ondanks invloed van zijn grote idool Kandinsky - volstrekt eigen en compromisloos was, nooit probeert te behagen en mede daardoor slecht verkocht. Hij zocht erkenning, maar oogstte vooral kritiek en weerzin, meer nog door zijn karakter en ideeën dan door zijn werk.

Als kind was Wichman een lastig, ziekelijk brekebeentje die verbaasde door zijn verbale talenten en fotografisch geheugen en trekken vertoonde waarop we nu de etiketten ADHD en autisme zouden plakken. Die jeugd vormde de kiem voor een chaotisch en tragisch leven dat door Frans van Burkom - die een haat-liefde relatie tot zijn hoofdpersoon gehad moet hebben - in een pakkende stijl gedetailleerd beschreven wordt. Hij leert ons Wichman kennen als onhandelbare scholier, mislukte student, miskend criticus en kunstenaar, 'principeel alcoholist', hongerkunstenaar, Utrecht-hater ('Een stad om met een vies gezicht in den vullersemmer te scheppen'), dandy, zwerver, activist en eenzame fascist.

*'Offervaardigheid' van Gijs Jacobs
van den Hof in Park Sonsbeek*

□ FOTO ARJAN DEN BOER

Utrechts gevelbeeld in een Arnhems park

Het kunstwerk 'Offervaardigheid' van de Arnhemse beeldhouwer Gijs Jacobs van den Hof uit 1930 staat tegenwoordig in Park Sonsbeek. Oorspronkelijk hoorde het boven de ingang van Heck's Lunchroom aan de Potterstraat 2 in Utrecht. Het werk verdween in 1967 bij de verbouwing van dat pand tot Perry Sport, een dochterbedrijf van de Bijenkorf. Dat het bronzen beeld in Arnhem terecht kwam en niet voor Utrecht behouden bleef, was het gevolg van de moeizame verhoudingen van het Bijenkorf-concern met de beide gemeentes.

Arjan den Boer

Studeerde Algemene Letteren in Utrecht en is met ingang van dit nummer eindredacteur van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

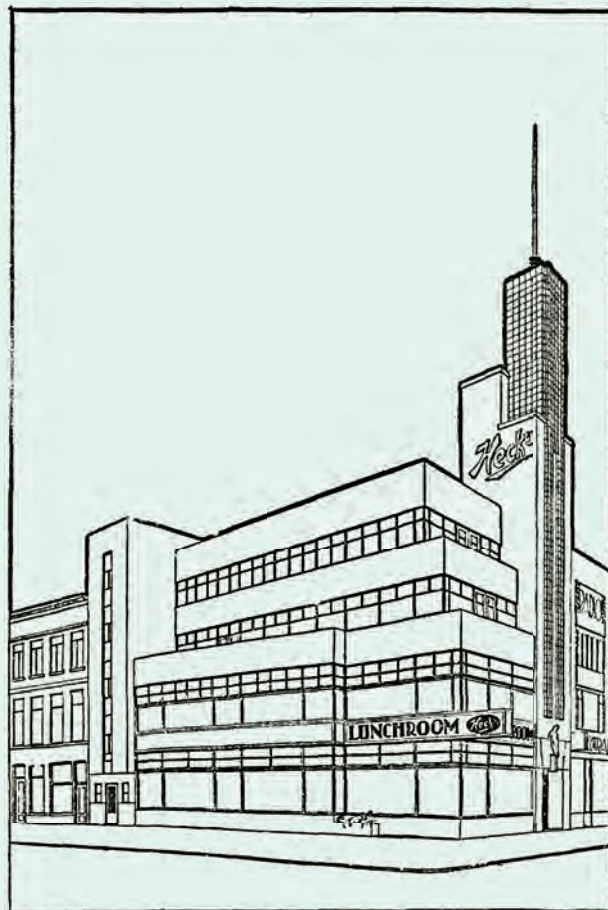
Nederland leerde uit eten gaan bij Heck's, is wel eens geschreven. De eerste lunchroom opende in 1923 in Leiden naar voorbeeld van de moderne tearooms van Lyons in Londen. Al snel volgden steden als Rotterdam en Den Haag. Heck's kwam voort uit de koffiehuisen en proeflokalen van brouwerij De Zwarte Ruiter van de Limburgse familie Rutten. De naam was ontleend aan de overgenomen Rotterdamse slijterij A.J. van Heck & Co. In de lunchrooms speelde alcohol echter geen hoofdrol, maar stonden eigentijdse gerechten op het menu zoals huzarensalade, uitsmijters, belegde broodjes, ijscoupes, sorbets, taartjes en limonades. Heck's werd aangeprezen met 'goede consumptie en perfecte bediening bij matige prijzen'. Ook was er populair vermaak in de vorm van showorkesten en andere muzikale optredens.

Potterstraat

Als 'de ontbrekende schakel in de rij van steden, waar een Heck's Lunchroom gevestigd is', kreeg Utrecht in juli 1930 de veertiende vestiging. Het bedrijf had in 1928 al het hoekpand Oudegracht-Potterstraat en twee buurhuizen aangekocht en laten afbreken, maar moest wachten tot de verbreding van de Potterstraat en de Viebrug voltooid was. Het idee hiervoor was al in de 19e eeuw ontstaan en de definitieve ingreep was opgenomen in het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer uit 1920. De huizen aan weerszijden van de smalle straat waren deels onteigend en gesloopt. Aan de zuidkant stond inmiddels het nieuwe hoofdpостkantoor en daartegenover verrezen woonwinkelpanden in gele baksteen, ontworpen door Gemeentewerken. De lunchroom sloot bij deze moderne ontwikkelingen aan.

Het meest opvallende onderdeel van het trapsgewijs oplopende gebouw was de vierkante toren van baksteen en melkglas, zo'n 25 meter hoog. De in het donker van binnen uit verlichte toren diende als uithangbord voor de lunchroom en als tegenhanger van het glazen torentje van kledingmagazijn Dijkshof aan de overkant van de gracht. Ook vormde het lichtgevende bouwsel de scheiding met het aangrenzende Electra Magazijn met lichtreclames voor Philips.

Ontwerper van de lunchroom was Johannes Pieter Logemann (1876-1961) van het Rotterdamse bureau Otten en Logemann, huisarchitect van De Zwarte Ruiter. In hetzelfde jaar realiseerde Logemann ook Heck's Lunchroom aan het Rembrandtplein in Amsterdam, de grootste vestiging met 900 plaatsen, terwijl Utrecht er 700 telde. Het interieur was vergelijkbaar, maar het Amsterdamse pand was massief en horizontaal terwijl het filiaal in Utrecht open en verticaal was. De vestiging in Arnhem (hoek Grote Oord-Vijzelstraat) uit 1932 leek meer op die in Utrecht en was eveneens voorzien van een lichttoren.

Perspectieftekening Heck's Lunchroom (met gevelbeeld), 2 mei 1930

□ UTRECHTSCH NIEUWSBLAD / HET UTRECHTS ARCHIEF

Heck's Lunchroom met gevelbeeld in 1930. Enkele oude huizen aan de Potterstraat zijn nog zichtbaar.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Gevelbeeld

Op Logemanns eerste bouwtekening uit oktober 1928 was het beeld aan de gevel nog niet aangegeven; boven de entree stond het ovale logo van Heck's. Op het definitieve ontwerp uit augustus 1929 is het gevelbeeld wel te zien, althans een staande mannenfiguur op een vierkant blok steen. Hieruit valt op te maken dat het idee van een beeld boven de entree - recht onder de opvallende glazen toren - misschien niet van de architect zelf kwam. Het is aannemelijk dat het werk speciaal voor deze plek is ontworpen; als het beeld al bestaan had zou het waarschijnlijk niet eerst als mannenfiguur zijn aangegeven. Hoe dan ook moest het beeld op een uitstekend blok natuursteen (Syeniet) aan de gevel passen.

De beeldhouwer kwam met een vrouwenfiguur die op haar knieën geknield zit. Ze heeft de handen opengespreid op haar bovenbenen. Twee kleine figuurtjes aan de onderzijde - een kwartslag naar buiten gedraaid - zijn aan het eten respectievelijk drinken. Gezien de titel *Offervaardigheid* heeft de vrouw een dienstbare houding en worden de kinderen (?) gespijsd en gelaafd. Het is niet ondenkbaar dat

de oorspronkelijke opdracht was om een serveerster met dienblad uit te beelden, een voorstelling die Heck's ook in advertenties gebruikte. De kunstenaar vond dit wellicht te profaan en kwam met een eigen, meer symbolische interpretatie van het thema dienstbaarheid.

Arnhemse kunstenaar

De beeldhouwer was Gijs Jacobs van den Hof (1889-1965). In Arnhem geschoold als meubelmaker was hij autodidact op het gebied van beeldhouwkunst. Tijdens zijn periode in Amsterdam richtte hij in 1918 samen met John Rädecker, Hendrik van den Eijnde en Hildo Krop de Nederlandsche Kring van Beeldhouwers (NKvB) op. In 1921 keerde Jacobs van den Hof terug naar zijn geboortestad waar hij naast zijn kunstenaarspraktijk decennialang docent was aan de academie van het Genootschap Kunstoefening, voorloper van de huidige ArteZ Hogeschool voor de Kunsten. Eén van zijn leerlingen was de Utrechtse kunstenaar Joop Hekman. Als docent en NKvB-voorzitter heeft Jacobs van den Hof grote invloed gehad op de Nederlandse beeldhouwkunst. Na een expressionistische fase hanteerde hij een classicistische kunstopvatting; het vrouwelijk naakt vormde zijn belangrijkste inspiratiebron.

Er bleven enkele foto's van het beeld voor Heck's Lunchroom bewaard die gemaakt zijn in het atelier van de kunstenaar. Deze betreffen het kleimodel - waarschijnlijk geboetseerd rond een geraamte van ijzer en hout - dat voorafging aan de bronzen versie, die door Metaalgieterij Holland in Amsterdam gegoten werd. Achterop een van de

Detail 'Offervaardigheid', broodetend figuurtje

□ FOTO ARJAN DEN BOER

foto's schreef Jacobs van den Hof: 'Foto van een figuur in klei dat in brons gegoten boven de ingang van Heck's lunchroom in Utrecht komt. Het stelt de offervaardigheid voor.' Uit een notitie blijkt dat Jacobs van den Hof de opdracht had gekregen via Albert Otten (1875-1935), de compagnon van architect Logemann. Het kan zijn dat de kunstenaar Otten kende via de Bijenkorf in Den Haag, waarvoor hij in 1926 bouwbeeldhouwwerk had gemaakt. Otten had namelijk een ontwerp ingezonden voor dit warenhuis, maar men koos uiteindelijk voor Piet Kramer als architect. Er zijn verder geen persoonlijke of professionele banden bekend tussen Jacobs van den Hof en Logemann of de familie Rutten. Andere vestigingen van Heck's Lunchroom beschikten niet over beelden van dezelfde beeldhouwer of van andere kunstenaars. Het kunstwerk vormde een *Fremdkörper* aan de strakke gebouwen van huisarchitect Logemann. Ook zijn er geen andere beelden van Jacobs van den Hof in de openbare ruimte of aan gebouwen in Utrecht. Pas in 1940 kon de stad nader met zijn werk kennismaken op een tentoonstelling in het Centraal Museum. Wel werkte hij rond 1930 ook aan bouwbeeldhouwwerk voor verzekeringsmaatschappij Vesta in Arnhem. Enkele jaren later volgden beelden en reliëfs aan het kantoor van de Nederlandsche Heidemaatschappij en de Arnhemse Stadsschouwburg.

Perry van der Kar

Na de Tweede Wereldoorlog ging Heck's Lunchroom vanaf 1946 verder onder de nieuwe naam Rutteck's - een combinatie van Rutten (de eigenaarsfamilie) en Heck's. De Amsterdamse vestiging had een andere eigenaar en behield de oude naam. De amusementsfunctie bleef groot; zo werden er aan de Potterstraat veel talentenjachten gehouden. In de jaren zestig kwam er een einde aan het succesverhaal. Dit was wellicht deels te wijten aan de opkomst van de televisie: voor amusement hoefde men de deur niet meer uit. De belangrijkste factor vormde echter de overname door de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS) van de wispelturige projectontwikkelaar Reinder Zwolsman in 1963. Een voor een werden lunchrooms gesloten of verkocht.

De sluiting van de Utrechtse vestiging kwam toch nog onverwachts. Er was net een interne verbouwing afgerond en bedrijfsleider J.W.G. Dingjan moest het slechte nieuws uit de krant vernemen. Op zondag 31 januari 1965 sloot de legendarische lunchroom definitief; ruim 70 personeelsleden stonden op straat. In februari kopte het *Utrechtsch Nieuwsblad*: 'Einde van de Ruttecksaffaire. Geen gegadigde gevonden voor voortzetting horeca-exploitatie'. Het pand werd gekocht door de NV De Bijenkorf uit Amsterdam om er het zevende filiaal te vestigen van Perry van der Kar. Deze keten van sport- en kampeerwinkels was ontstaan toen het Bijenkorf-concern in 1960 de bedrijven Leo van der Kar en Perry overnam.

Pas in februari 1967 begon de verbouwing van het restaurant tot sportwinkel. De ingang werd naar links verplaatst, de begane grond kreeg hoge etalageruiten en op de gevel daarboven werden ondoorzichtige groene glasplaten aangebracht die de stalen kozijnen en bakstenen borstweringen aan het zicht onttrokken. Het gevelbeeld werd hierbij

Het gevelbeeld kort voor verwijdering, circa 1965

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF GEMEENTEBESTUUR VAN UTRECHT 1813-1969

verwijderd. Aannemer A. van den Brink droeg het over aan het hoofd huishoudelijke dienst van de Bijenkorf, waarna het beeld volgens een krantenbericht 'in de kelder' van het hoofdkantoor in Amsterdam-Buitenveldert terecht kwam. De opening van de nieuwe sportwinkel vond op 9 oktober 1967 plaats 'met een daverende knal uit een (klappertjes) pistool' door judokampioen Anton Geesink.

Lobby-actie

In de vergadering van B&W van Utrecht op 25 juli 1967 - dus nog tijdens de verbouwing - kwam een vraag over het Perry-pand aan de orde: 'Kan de verwijdering van het beeld van Redeker [sic] boven de voormalige ingang ongedaan worden gemaakt? Zo neen, kan dan dat beeld aan de gemeente worden overgedragen?' De vraag kwam van wethouder T. Hartevelde (PvdA) van Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting. Naast de artistieke waarde van het beeld speelden wellicht ook nostalgische gevoelens rond de gesloten lunchroom een rol, al vermelden de stukken dat niet.

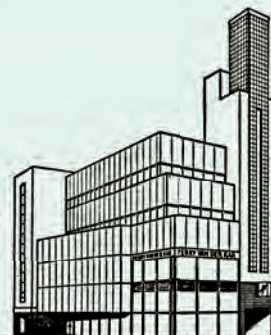
Een notitie van de chef van het bureau Culturele Zaken, drs. B.J. Peiser, maakte al snel duidelijk dat het niet ging om een beeld van John Rådecker, maar van de in 1965 overleden Jacobs van den Hof. Ook bleek dat er al een vergeefse poging tot behoud was gedaan door ir. C.A. Baart de la Faille, de gemeentelijke chef Monumentenzorg: 'De

Vanaf nu begint iedere sportieve Utrechtse prestatie bij de splinternieuwe zaak van Perry van der Kar. Daar vindt iedere sportman en sportvrouw doodeenvoudig de soepelste kleding en het meest uitgekiende materiaal. Voor elke sport, voor alle lekkere, losse vrije uurtjes! Perry van der Kar is Utrechts grote sport- en vrije tijd-magazijn. Voor topsporters en voor alle sportievelingen, die zomaar voor hun plezier hun conditie op peil willen houden. Van topsportkleding tot voorbeeldige wintersportuitrusting: Perry van der Kar heeft het allemaal. 't Is het trefpunt, waar sportmensen en vrijetijdsbennutters elkaar ontmoeten.

*Bovengenoemde aanbiedingen gelden alleen voor het filiaal Utrecht.

Perry van der Kar

Potterstraat 2 t.o. Postkantoor Utrecht Tel. 030-12348.

Advertentie Perry van der Kar Utrecht, 28 oktober 1967

□ UTRECHTSCH NIEUWSBLAD / HET UTRECHTS ARCHIEF

Bijenkorf wenst dit beeld evenwel zelf te behouden voor het buitenhuis waar het personeel kan verblijven'. Peiser vond het kunstwerk echter belangrijk genoeg voor een nieuwe poging door de wethouder zelf. 'Het past nl. uitstekend in de serie beelden van Nederlandse beeldhouwers welke wij aan het verzamelen zijn in het kader van de stadsverfraaiing.'

Wethouder Harteveld wendde zich in augustus 1967 per brief tot ir. J. Rutgers, volgens zijn notitie 'een der belangrijkste figuren van de Bijenkorf' die hij kende als voorzitter van de Stichting Winkelcentrum Overvecht. Voor dit winkelcentrum, waarvan de bouw in 1968 zou beginnen, was net een stichting opgericht met vertegenwoordigers van middenstanders en grootwinkelbedrijven. Rut-

gers was technisch directeur van Koninklijke Bijenkorf Beheer (KBB) en oud-directeur Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam. Hartevelds brief aan Rutgers sorteerde echter geen effect.

Dat het verzoek niet erg serieus was genomen bleek twee maanden later uit een interview in het *Nieuw Utrechts Dagblad* met de directeur-generaal van de Bijenkorf, drs. J. Bons. Die liet zich enigszins badinerend over de kwestie uit. Het was volgens hem onmogelijk het beeld te handhaven aan de gevel van Perry, want 'daar zou het nu geen harmonie meer mee vormen'. Hij begreep niet dat Utrecht zich druk maakte om zo'n eenvoudig beeldje. 'Als we nu het beeld van Zadkine uit Rotterdam (ook van ons) hadden weggehaald...' Afstaan weigerde hij pertinent: 'Natuurlijk willen wij het beeldje niet verkopen, wij drijven geen handel in beelden'. Wat het bedrijf met het werk wilde aanvangen wist Bons nog niet. 'Misschien komt het in onze kunstcollectie in het Stedelijk Museum, misschien zetten wij het ergens anders neer.'

Het is opmerkelijk dat de Bijenkorf het stadsbestuur niet ter wille was, terwijl men een warenhuisvestiging in Utrecht wilde openen, zoals Bons eerder in het *Utrechtsch Nieuwsblad* had verteld. Enkele jaren later trad Harteveld desondanks op als intermediair tussen projectontwikkelaar Bredero en de Bijenkorf rond een vestiging in Hoog Catharijne. Volgens de wethouder kwamen zij niet tot een akkoord vanwege 'persoonlijke tegenstellingen'. De gemeente en de Bijenkorf sloten toen een overeenkomst voor een warenhuis in het 'gat' aan de Lange Viestraat dat was achtergelaten door V&D. In 1979 wilde de Bijenkorf afzien van de Utrechtse vestiging omdat het concern inmiddels verlies leed. De gemeente dwong vervolgens bij de rechter af dat de Bijenkorf toch ging bouwen. Het warenhuis zou pas in 1987 worden geopend.

Park Sonsbeek

Inmiddels had Arnhem al wél een Bijenkorf-filiaal. Bij de feestelijke opening in 1975 gaf het bedrijf het beeld *Reclining Figure* van Henry Moore in bruikleen aan de gemeente Arnhem voor plaatsing in Park Sonsbeek, bekend van de beeldtentoonstellingen. Dit kunstwerk was in 1957 voor 40.000 gulden gekocht voor het terras van de Rotterdamse

Wethouder T. Harteveld en chef Culturele Zaken B.J. Peiser bij een beeld van J. Lignier aan de Einsteindreef, 1977

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

vestiging. Toen het begin jaren tachtig slecht ging met de Bijenkorf en er ontslagen dreigden, eiste het personeel met succes de verkoop van de kunstcollectie. De gemeente Arnhem wilde de gevraagde 750.000 gulden echter niet betalen. Het beeld van Moore werd aan een buitenlands museum verkocht en in 1985 uit het park verwijderd.

In hetzelfde jaar liet de Bijenkorf-directie het beeld van Jacobs van den Hof uit de 'kelder' in Buitenveldert halen. Overigens is het onzeker of het ondertussen misschien nog in Huize De Plassen in Vinkeveen had gestaan, het vakantieoord voor Bijenkorf- en Hema-personeel dat in 1979 was afgebrand. Hoe dan ook was er een goede reden om het bijna vergeten beeld uit de Utrechtse Potterstraat weer tevoorschijn te halen.

Jacobs van den Hof was immers een geliefde kunstenaar in Arnhem, als stadsbeeldhouwer met elf beelden in de publieke ruimte aanwezig, waaronder het standbeeld van de Gele Ridder (1963) en het oorlogsmonument op het Kerkplein. En ondanks het feit dat *Offervaardigheid* als gevelbeeld was bedoeld, leek het werk evenzeer geschikt voor plaatsing in een park. Het had een veel lagere geldwaarde dan het verwijderde beeld van Moore, maar kon vanwege de lokale herkomst wellicht als compensatie dienen. Bij de overdracht aan de gemeente werd echter niet van een 'goedmakertje' gesproken, maar van een cadeau ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Arnhemse Bijenkorf.

Sinds 1985 staat *Offervaardigheid* aan de rand van de karpervijver bij de 'Witte Villa' in Park Sonsbeek. Het beeld verkeert in goede staat. Mocht het nog eens tot een restauratie komen van de voormalige lunchroom aan de Potterstraat, waarbij de glazen panelen worden verwijderd, dan zal Utrecht zich waarschijnlijk moeten behelpen met een kopie van het beeld.

Het beeld kort na plaatsing in Park Sonsbeek, circa 1985

□ GELDERS ARCHIEF, FOTO GEMEENTEARCHIEF ARNHEM

De toren aan de Potterstraat, recente situatie

□ FOTO ARJAN DEN BOER

Bronnen

- Informatie van Theo Brink, Stichting Kunst in de Publieke Ruimte, Arnhem.
- Notities uit het archief van de Stichting Museum Jacobs van den Hof en overige informatie verstrekt door Tiny Jacobs-Brouwer, die onderzoek doet naar de kunstenaar.
- HUA, Archief 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3, inv.nrs. 30021-30049 Stukken betreffende de (plannen voor de) (her)plaatsing en het onderhoud van diverse kunstwerken en monumentale gedenktekens, 1948-1971.
- HUA, Archief 4007 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953, inv.nr. 7913 [Bouwtekeningen] Oudegracht 94-98, 1928-1929.
- Cees Mallander, *Goed, goedkoop en zo gezellig! Het succesverhaal van 40 jaar Heck's lunchrooms* (Leiden 2011).
- Henk Scheerder, *Gijs Jacobs van den Hof 1889-1965, beeldhouwer* (Overveen 1995).
- 'Heck's Lunchroom', *Utrechtsch Nieuwsblad* 02-05-1930.
- 'Utrechts grootste restaurant wordt sportartikelenmagazijn', *Utrechtsch Nieuwsblad* 10-02-1965.
- 'Fraai beeldje uit Utrecht verdwenen', *Nieuw Utrechts Dagblad* 20-10-1967.
- 'De van God gegeven, in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog Catharijne', *De Volkskrant* 14-07-1973.
- 'Bijenkorf wil niet maar moet bouwen', *Het Vrije Volk* 18-01-1980.
- 'Bijenkorf: banen liever dan kunst', *Het Parool* 24-08-1984.

In memoriam Huib de Groot (1946-2019)

Huib de Groot (rechts) met toenmalig wethouder Jan van Zanen in 2004

FOTO ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Op 13 maart 2019 is oud-stadsarcheoloog Huib de Groot in zijn woonplaats Dalmsholte overleden. Hij was maar liefst 30 jaar bij de Utrechtse archeologie betrokken.

Tarq Hoekstra en René de Kam

Huib begon als stagiair en vrijwilliger bij de opgraving van kasteel Vredenburg in 1976 en het jaar daarop bij de opgraving bij de Hema aan de Oudegracht. Voor een student aan het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam moesten deze grote Utrechtse opgravingen een inspirerende leerschool zijn geweest. Huib functioneerde in ieder geval zo goed dat hij in augustus 1979 de dagelijkse leiding kreeg over het onderzoek aan de Jan Meijenstraat in Wijk C. Met de vondst van een 10e- en 11e-eeuws havenfront en delen van de

vroegste stadsverdediging was dit niet alleen een belangrijk onderzoek voor de Utrechtse geschiedenis, maar Huib schreef er ook zijn doctoraalscriptie over waarmee hij in 1983 afstudeerde.

Havenfronten

Vlakbij de Jan Meijenstraat waren in 1974 twee vroegmiddeleeuwse rivierschepen gevonden. Huib was zelf een verwoed zeiler en raakte gefascineerd door deze schepen, waarvan hij er één op schaal nabouwde. Ook de middeleeuwse haven en de bijbehorende rivierlopen zouden hem niet meer loslaten. De latere samenwerking met het Department of Archaeology van het King Alfred's College in Winchester en de *Conference on waterfront*

archaeology in North-European Towns in de Noorse stad Bergen brachten hem zelfs internationale erkenning in het onderzoek naar vroegmiddeleeuwse havenfronten.

Na de Jan Meijenstraat volgden er nog veel belangrijke Utrechtse opgravingen, zoals het Sint Jobsgasthuis (1980-1981), het vroegmiddeleeuwse grafveld op het Pieterskerkhof (1982), de pottenbakkersindustrie bij de Bemuurde Weerd (1984), de Romeinse *vicus* bij de Boterstraat (1986), de Romeinse *principia* en Heilig Kruiskapel op het Domplein (1993) en de opgraving van een deel van de immuniteit van Sint-Marie in 1994. Tijdens het onderzoek aan de Korte Nieuwstraat in 1982 ontmoette Huib de stagiaire Marjo Montforts van het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht. Ze werd zijn grote liefde voor de rest van zijn leven.

Stadsarcheoloog

In 1985 kwam Huib officieel in dienst van de gemeente Utrecht. Als stadsarcheoloog zag hij al vroeg het belang in van digitale technieken als databases en CAD-tekeningen. Tussen 1985 en 2000 was hij voorzitter van het Convent van Gemeente Archeologen waar hij veel belangrijk werk verrichtte. Vooral de ontwikkeling van de wetgeving naar aanleiding van het Verdrag van Malta volgde hij op de voet. Hij was van mening dat de archeologie een publieke taak was en niet thuis hoorde in een commerciële markt waar de verstoorder moest betalen. Hoewel hij veel medestanders vond en het spel tot op het hoogste niveau speelde, zou de marktwerking er uiteindelijk toch komen. Enigszins teleurgesteld keerde hij daarna de archeologie steeds meer de rug toe en toen hij in 2006 de mogelijkheid zag om vroegtijdig met pensioen te gaan, greep hij die met beide handen aan. Kort daarop verhuisde hij samen met Marjo naar een boerderij in Dalmsholte met uitzicht op de Lemelerberg. In de jaren daarop kwam hij nog slechts af en toe naar de stad waar hij decennialang het verleden letterlijk had blootgelegd.

Optocht voor het vrouwenkiesrecht op de Wittevrouwenbrug, 1910

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Historisch Café: Vrouwenkiesrecht

In 2019 vieren we 100 jaar vrouwenkiesrecht. Decennialang vochten duizenden vrouwen (en mannen!) voor dit recht. Marjet Douze vertelt op vrijdag 11 oktober over deze strijd, landelijk en in de stad Utrecht. Een klein groepje van actievelingen groeide tussen 1883 en 1919 uit tot een massabeweging met circa 35.000 leden, georganiseerd in verschillende verenigingen. Van de grote steden tot de kleinste dorpen waren zij actief, ook in Utrecht. Zij hielden demonstraties en spreekbeurten, gaven promotiemateriaal uit, speelden toneel en zongen over het felbegeerde vrouwenkiesrecht. Hierover is tot nu toe weinig in de geschiedenisboeken verschenen. Dit 100-jarig jubileum heeft nieuw onderzoek, en dus ook nieuwe verhalen boven tafel gehaald.

Marjet Douze studeerde MO-geschiedenis en was tot haar pensioen adjunct-directeur bij het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Atria). Zij stelde als gastcurator voor Het Utrechts Archief de tentoonstelling *Vrouwen Stemmen* samen en is voorzitter van het landelijk Comité 100 jaar vrouwenkiesrecht.

Vrijdag 11 oktober 2019 in de Smeezaal van het Bartholomeusgasthuis. Inloop vanaf 17.00 uur, aanvang 17.15 uur.

Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

Na een succesvolle start vorig jaar volgt op zaterdag 12 oktober de tweede Nacht van de Utrechtse Geschiedenis. Het thema is 'Zij/Hij/Wij'. Oud-Utrecht en hoofdpartners Het Utrechts Archief en Gemeente Utrecht pakken het groots aan op maar liefst drie locaties: Het Utrechts Archief, het Centraal Museum en het in mei heropende Stadhuis. Er zijn lezingen, theatervoorstellingen, talkshows, debatten, muziekoptredens en exposities.

College krijgen van hoogleraar Beatrice de Graaf, meedoen aan de Zij/Hij/Wij geschiedenisquiz, een talkshow bijwonen over gendervooroordelen of meepraten over de Utrechtse canon? Een frisse neus halen kan ook: op excursie naar de Kamer van Maria van Pallaes of tijdens een zoektocht door de binnenstad naar sterke vrouwen in de geschiedenis.

Ook het Tijdschrift Oud-Utrecht geeft acte de présence met een talkshow met auteurs van recente artikelen rond het thema Zij/Hij. Eindredacteur Arjan den Boer spreekt met Marjet Douze (vrouwenkiesrecht), Fleur Kuijff (Canadese 'bevrijders'), Lex van Rens (prostitutiebeleid) en Herman de Wit (seks in Utrechtse bioscopen).

Zaterdag 12 oktober 2019, 20.00 uur tot 01.00 uur bij Het Utrechts Archief, Centraal Museum en in het Stadhuis. Meer info: www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl.

Theatergroep Aluin op de eerste Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

□ FOTO BARBARA KERKHOF

Historisch Café: Demka

Zuilen huisvestte jarenlang twee grote industrieën: Werkspoor en de Demka. Over Werkspoor is al veel verteld. Hoog tijd om aandacht te schenken aan de Koninklijke Demka Staalfabrieken. Dit was met meer dan 2.500 werknemers een van de grootste bedrijven in de regio.

Wim van Scharenburg vertelt op vrijdag 8 november aan de hand van veel afbeeldingen over de grote betekenis van deze staalgietery voor Zuilen, de regio en zelfs voor heel Nederland. Hij houdt zich - onder meer in zijn Museum van Zuilen - al 35 jaar bezig met de geschiedenis van Zuilen, de Utrechtse wijk tussen Vecht en Amsterdam-Rijnkanaal die tot 1 januari 1954 een zelfstandige gemeente was.

Vrijdag 8 november 2019 in het Bartholomeusgasthuis. Inloop vanaf 17.00 uur.

Laatste staalblok bij DEMKA/SMDK in 1977

□ COLLECTIE MUSEUM VAN ZUILEN

Presentatie Jaarboek Oud-Utrecht

Op zondag 24 november verschijnt het Jaarboek Oud-Utrecht 2019, gewijd aan het thema *Utrecht en de moderniteit: peildatum 1919*. Hoe modern was Utrecht na de Eerste Wereldoorlog aan het worden? En wat was daar in het eerste naoorlogse jaar van te merken? Redacteurs en aangezochte auteurs richten hun blik op het Utrecht van een eeuw geleden en focussen op allerlei gebieden van de samenleving: politiek, woningbouw, pers, theater, onderwijs, openbaar vervoer, beeldende kunst, architectuur, spoorwegen, literatuur en landbouwcoöperaties.

Zoals de ondertitel 'peildatum 1919' aangeeft, gaat het om een momentopname van een proces van modernisering dat al veel eerder was begonnen en nog lang niet was afgerond. Het jaar 1919 komt telkens aan bod als stadium in het langdurig verloop van de modernisering, die zich aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw voltrok.

Presentatie op zondag 24 november 2019 in BAK (Basis voor Actuele Kunst), Pauwstraat 13a. Leden ontvangen een uitnodiging.

Ontwerptekening Derde Administratiegebouw van de spoorwegen, 1918

□ COLLECTIE SPOORWEGMUSEUM

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl